

ШЫН

№60
(19250)

2019 чылдың
июнь 4
вторник

Хүннүн үнери — 03:51
Ажары — 21:06
Хүн дурту — 17:15

Садар өртээ хостуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ЧАЗАК ДАРГАЗЫ ШОЛБАН КАРА-ООЛДУҢ ДЭЭДИ ХУРАЛГА ОТЧЕДУ

экономиктиг байдалын калбаа-биле өскерттирге шап-тыктап турар барымдаалар турган. Ону шупту билир бис. Транспорттун, энергетиканың нарын айтырыглары болгаш чедери берге девискээрде турарывыс болуп турар. Мындыг бергелерни ажып эртери-биле федералдыг деңгелге ол чугула айтырыгларны тургузуп келген бис. Ажы-биле чугаалаарга, барык үш удаа Москвага барып, чедип тургаш, Федералдыг Чөвүлелдин деткимчезин алдымыс. Чурттуң Президентизи Владимир Путинниң база чаңгыс эвес удаа бисти деткип келген Россияның Маадыры Сергей Шойгунун сагыш човаашкынын болгаш херек кырында деткимче дузазын доктаамал көрүп келдивис.

Россия Чазаның деткимчези-биле Россия биле Тываның каттышканының 100 чыл болган байырлалын эрттирдивис. Бо төөгүлүг юбилей республиканың бурунгаар хөгжүлдизинге болгаш регионнуң арын-шырайының чаартылгазынга улуг идиг болганы чугаажок.

2015 чылда Тывага хамаарыштыр Федералдыг Чазак тускай айтышкыны хүлээп алган турган. Оң түңнелинде аэропорт комплекзин чаартып, самолеттар хонар, ужул үнөр шөлду септеп кылдывыс, Р-52 кол автомобиль оруун шынарлыгы-биле эде кылганы, аңаа федералдыг эрге-байдалды тыпсыр арганы бергенин база демдеглевес арга чок. Федералдыг төптен уксаалыг мал өзүлдизинин деткимчези база өскөн. Чурагайлыг экономиканы хөгжүдүп сайзырадырының баазасы тургустунган. Харылзаалыг сывырындак — оптиктиг интернет четкизинин харылзаазы база тургустунган.

2018 чылда РФ-тиң Экономиктиг хөгжүлдө яамызы ТР-ниң 2030 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдизинин стратегиязын бадылаанын Шолбан Кара-оол онзалап айыткан. Ол документ тускай эртемниглерин, эртем болгаш эксперт чөвүлелдеринин, каттыжышкынының база "Тыва-2030" тускайлап организастаан шуулганын болгаш бүгү чоннуң идеякейлиг киржилгезинин түңнели болганы ол дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Элээн каш чылдарның дургузунда күүсекчи эрге-чагырганың ажилдакчылары болгаш депутаттар республиканың экономиктиг болгаш социал байдалын турумчударындан аңгыда, нарын байдалдарда-даа чамдык көргүзүлгө талазы-биле өзүлдени чедип ал келгенин база ол айтып, чамдык сан-түңнерни кириген. Ылаңгыя кадык камгалагы, спорт, культура, ниитилелдин корум-чурум камгалагы, кижинин назынынга хамаарыштыр көскү өзүлдеги сан-чурагайларны онзалап демдеглээн. Киж назынынга хамаарыштыр алырга, Тывага эң кудуку деңгел 2004 чылда демдеглеттинген болуп турар. Ниитизи-биле 54 хар чедир чурттаарын статистика сан-чурагайлары көргүскөн. Амгы үеде кижилернин ортумак хар-назыны 62,2 хар четкен. Ынчалза-даа Бүгү-россия деңгелден ам-даа көскүзү-биле чавыс хевээр артып турар.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

ай 31-де Тыва Республиканың Дээди Хуралының 10-ар сессиязының ээлчег чок 10-гу хуралы болуп эрт-Аңаа Тываның Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол күүсекчи эрге-чагырганың отчедун парламентиге кэээн.

депутаттар-биле кады федералдыг удуртулганың мурнунга алыс чер-чурттугларының эки амыдырап-чурттаар болгаш регионнар-биле деңге сайзырап хөгжүүр эрге-ажыын чедир алыры-биле чорудуп келген демниг ажил-чорудулгазынга чыл эки түңнелдиг чыл болганын Тываның Баштыңы демдеглээн. "Экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын сайгарып, алажып эгелеп турувуста-ла, республиканың социал-

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

«Шын» солунуң 2019 чылдың чагыдыл-газы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шын» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеринисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны бажыңдан-даа үнмейн, чагыдып алыр чаа арга база тыттып келген. Чүс-чүс километр ыракта чурттап турар чоок кижилеринерге, эштеринерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солуну чагыдып берип болур силер.

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	167,39	502,17	1004,34
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	175,44	526,32	1052,64
Редакциядан чагыдарга	—	96	288	576

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкннерин төлевирлиг кылып болур.
Электроннуң почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70.

Солунну чиик өртөккө чагыдып алыр арганы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Хүннүн медээлери

ТЫВАДА УРУГЛАР САНЫ

2019 чылдың эгезинде баш бурунгаар санаашкынар-биле алырга, Тывада 324 муң 423 киж чурттап турар. Оларның иштинден 17 харга чедир уругларның саны 121 муң 265 киж азы республиканың чурттакчыларының 37,37 хуузу болуп турар. Хакасияда 17 харга чедир уруглар саны 129 муң 168 киж азы 536 муң 167, ниити чурттакчыларның 24,09 хуузу тургузуп турар. Красноярск крайда — 21, 95 хуу.

ЭКИИ, ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА!

Бо чайын Тываның 194 кадыкшылга лагерлеринге республиканың 19 муң 132 уруглары дыштанып, кадыын быжыктырар. Тываның 165 дыштанылга лагерлеринге Россияның хереглекчилер хайгааралының ТР-де Эргелели санитар-эпидемиологтук түңнелдерни үндүргөн. Лагерлериниң ажыдышкынын июнь ортан үезинде планнап турар. Ол дээрже стационарлыг лагерлер болуп турар.

ТЫВАНЫҢ АНЫЯК ЭМЧИЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ ТИИЛЭЭН

Президентинин Фондузунуң 500 000 рубль түңнүг грантызын Тываның Аныяк эмчилер чөвүлели чаалап алган. Оларның кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаан «Хостуг тынаалы» деп төлевилели өскелерден тергип болганы-биле тиилелге эккелген. Грантыга 67 390 рубль немей акшаландырышкын көрдүнгөн.

ЧУРАГАЙЛЫГ ТЕЛЕВИДЕНИЕЖЕ ШИЛЧИЛГЕ

Тыва Республиканың чурттакчылары 2019 чылдың июнь 3-тен эгелеп, чурагайлыг телевидениеже шилчээн Россияның 56 регионнарының санынче кирип турар. Ол хүнден тура 20 россияжи телеканалдарны чурагайлыг шынарда көрүп эгелээн. «Чурагайлыг волонтерларның» ачызында республиканың ылаңгыя улуг назылыг чурттакчылары шак ындыг шилчилгеже кирер аргалыг болган.

«САЯН» АНСАМБЛИ 50 ХАРЛААР

Тыва Республиканың уран чүүлүнүн база бир кол каастакчызы, Тываның ыры болгаш самның «Саян» национал ансамбли 50 чыл оюнга уткуштур байырлыг хемчеглерни чыл дургузунда эрттирип турар. Чонга бараан болуп чоруур чараш ансамбль хөй үе дургузунда төрзүн чуртун иштики-даштыкыга алдаржыткан, эвээш эвес шаңнал-макталдың эдилекчизи. Июнь 7-де В.Көк-оол аттыг Национал театрга «Саяннар» бодунуң юбилейлиг кежээзин демдегледип эрттирер.

ЧАЗАК ДАРГАЗЫ СОЦИАЛ ЧЕТКИЛЕРДЕ

ОТ-БИЛЕ ОЙНАВАҢАР!

Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң социал четкилерде блогунда өрт айылы болдурбазы-биле арга-арыгга, хову-шөлдерге от-көс-биле кончуг кичээнгейлиг болурун республиканың чурт-такчыларындан база катап дилеп турар:

Майның 31. Кежээкиниң 20 шак 58 мин. «Таңдыдан чаа келдим. Аңаа ховудан күштүг хаттың хөрлээпедип эккелгени өрттөн Межегей биле Успенка суурларны камгалап алдывыс. Оперативтиг албаннарның ажилдакчылары эр хейлер! Оларның ачызында шыдаштывыс. Бодум ора-лакчыларым А.М. Чудаан-оол биле Ш.Х. Хопуяны девискээр

аайы-биле хуваагаш, даалгаларны бердим. Барык 200 ажыг кижини, арга-арыг даамылдарын, ОБЯ-ны, Өртке удур албаннарның специалистерин, 55 дугаар даг-адыгы бригаданың шериглерин шуптузун мөөңөдөвис. Хакасия болгаш Забайкальеге болган өрт үезинде каш секундалар дургузунда бажың-балгат, өңчү-хөреңги хамаанчок, кижилер безин когараан болгай. Ынчангаш от-биле онза кичээнгейлиг болур болза эки...» дээш өрттүң өөскүп турарының кол чылдагааны кижиде болуп турарын база катап демдегеп, херекчок үеде арга-арыг кирерин кызыгаарлап, от-биле ойнавазын база катап чагаан.

ЧАШТАРНЫ ЫДЫКТААР ХҮНҮВҮС-БИЛЕ!

Өрт өжүргөн соонда, даартазында, Чазак Баштыңы бодунуң социал четкилерде блогунга Уруглар камгалалының хүнүнде бичии ыраажывыс Денберелге байыр чедирген медээзи чоннуң хей-аьдын көдүргөн.

Июнь 1. Эртенгиниң 10 шак 13 мин. «Бо хүн июнь 1 таварыштыр эң-не баштай бистиң чаңгыс чер-чурттуууска дыка улуг өөрүнчүг медээ болгаш дыка улуг белекти чаалап бергени дээш байырымны чедириксеп тур мен. Бистиң оглуус Денберел Ооржак база бир улуг чайынналчак тиилелгени биске сөңнөди. «Чаа чалгы» деп мөөрейге тиилекчи болганын шуптувус улуг өөрүшкү болгаш улуг чоргаарал-биле хүлээп алдывыс. Шуптувус Денберелге байырымыс чедирип, ам-даа улуг чедишкиннерни күзеп каалыңар!

ТЫВА КИЖИНИҢ МӨЗҮЗҮНГЕ ДҮҮШПЕС

Уруглар хүнүнде хоорайга элдеп-эзин, чүгле орук чурумун хажыдарындан аңгыда, тыва кижиниң мөзү-бүдүжүн, ылаңгыя мөге кижиниң (чурум үрекчилериниң аразында бир мөге бары илерээн) ат-алдарын бужартаткан болуушкун — өгленишкен аныяктарның хоорай иштинге үш-үдүрүм шимчээшкини байырланчыг шинчини үрээн. Ол байдалды социал четкилерде хөй кижилер эскерип, видео-материалдарны удаа-дараа көргүскөн. Чоннуң хому-дап бижип турарында Шолбан Кара-оол катчып, интернетке мону бижээн:

Июнь 2. Дьүштекиниң 12 шак 34 мин. «Дажааравас болза эки. Кым-даа болза. Чоннуң караа көскү, кулаа дыжы. Бо сөстөр-биле дүүн Кызылга болган куда-дойда киржип турар машиналарның дугайында видео-көргүзүлгелерге хамаарыштыр бижип тур мен. Боттарын мынчаар алдынып турарында шуут таарзынмас мен. Дыка хөй улус хорадаан, хомуудаан сеткилин илередиң бижип турар. Ол шын деп бодаар мен. Хүрештер мурнунда-ла мөгелерге чагыг-сөзүмнү үргүлчү чугаалап чоруур мен. Чонунарның, чуртунарның хей-аьдын бедик көдүрүп, бичии оолдарга үлегер-чижек болуп, бодунарның канчаар алдынып

чоруурунарны хынап чоруңар деп. Кавказ чоннарының дыка эки уjur-чаңчылы бар. Өттүнгөн херээ чок аажы-чаңы база бар. Оларның бирээзи дээрге куда-дой үезинде машиналар-биле халдып, ок-боо дааштап, бот-боттарының мурнунга байыргары дээн чижектег. Дүүнүг кудага аныяктарның аар өртөктөг машиналар мунуп алгаш, корум-чурум үрөп, сула чаңап турганы дыка чараш эвес-тир. Тыва чоннуң аажы-чаңыга ол дүүшпес. Ону мен шуут хүлээвес мен. Ам артын-да озал-ондак база болган. Ада-иезинге, дөргүл-төрөлдөргө, эш-өөрүңгө уттундурбас чараш дой-биле байырлалды демдег-лээри бистиң чоннуң чаагай уjur-чаңчылы дээрзин утпаалыңар».

Чазак Баштыңының бо медээзинге хөй кижилер катчып, деткип, боттарының үзөл-бодалдарын илереткеннөр:

Урен Куулар
Дыка шын айтырыг. Өгбөлдөрден дамчып келген эзу-чанчылдарымыз сагылынар. Кудай-дойдун чурттагында уттундурбас чараш байырлал. Улуг улустун чагыг сумезин, Яорээлдерин дынап, утаадып билип алза чогуур. Кудайга эмин эртир хөй ужа-тош, кадаларга хөй суй-белек сунуп турган херээ чу боор. Амгы үеде шаг уенин өскерилгени-биле эзу чанчылдарымыз сагавайн баар барымдаалар база бар болуп турар.

Ток Нраватон Отытыт Еше

ЧАЗАК ДАРГАЗЫ ШОЛБАН КАРА-ООЛДУ ДЭЭДИ ХУРАЛГА ОТЧЕДУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чазак Даргазы дараазында 2018 чылдың түннелдеринге кысказы-биле доктааган. Ылаңгыя өзүлдегил болган адырларны кириген: кызымал байлактар тывыжы 0,3 хуу өзүлдегил болган, шахтерлар эки ажылы-биле чонун өөрткөн, эрткен чылдындан 18 хуу хөй хөмүр-дашты олар казып тыпкан. Чиик үлетпүр катап тургустунган, пөс-таавы бүдүрүлгези 19 катап өскөн. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хемчээли 5,2 катап улгаткан. Бо сан-чурагайлар Сибирь федералдыг округта эки көргүзүг, бир дугаар чер-дир. Тараа дүжүдүнүң ажаалдазы 2,7 катап бедээн.

Республикада кем-херек үлгедиглери 20,7 хуу кызырылганы арагалаашкын-биле демиселди демни-биле күштөлдиргенинден чедип алдынганы чугаажок.

Чылдың түннелин үндүрүп тура, ТР-ниң Баштыңы эң-не чидиг айтырыгларның бирээзи ажыл чок чорукту кызырарының айтырыгларын онзагайлап демдеглээн. 2018 чылда ажыл чоктарның санын кызырар талазы-биле СФО-да Тыва мурнуку одуругда үнүп келгени өөрүнчүг болбастың аргазы чок. Ынчалза-даа ортумак шалыңның өзүлдези эрткен чылдындан

өскерилге чок хөвээр артып турар. Ынчангаш ТР-ниң Чазак хөй ажы-төлдүг болгаш чединмес өг-бүлөлөргө деткимче болур «Социал картофель», «Социал хөмүр-даш», «Инек — чөмгөрикчи малым», «Аныяк өг-бүлөгө — кыштар», «Өг-бүлө бүрүзүңгө — дээди эртемниг уруг» дээш өске-даа төлөвилелдерни боттандыра-рын уламчылаар.

Бо талазы-биле эки көргүзүлгелер бар-даа болза, 2018 чылда чединмес чоруктуң деңнели чүгле 2 хуу кызырылган. Ооң чылдагааны барымдаалыг дээрзин Чазак Даргазы айтыкан. Немелде деткимче чокта сорулгаларны чедип алыры болдунмазын болгаш Федералдыг Чазактан бистиң республикага хамаарыштыр тускай хуралды эрттирерин Дмитрий Медведев деткээн болгаш, ону март 27-де эрттирген. Россия Чазаның Даргазы Тывага хамаарыштыр тодаргай даалгаларны федералдыг сайыттарга берген. Оларның аразында «Кызыл — Курагино» демир-орук шугумунуң тудуун эгелээрин шийтпирлээни канчаар-даа аажок улуг деткимче-дир. Ол тудугну РФ-тиң экономика сайыды Максим Орешкинге дааскан. Ай четпээн үеде М.С. Орешкин Кызылга тус черниң болгаш федералдыг төптөн

келген хөй сайыттарны жылгези-биле улуг хөмүр хуралды эрттирген болу.

Республиканың кыска үеде Тываның экономиказының 2024 чедир дүргөн хөгжүлдү хамаарышкан хөмүр ажылдап кылган. Россия Чазак Тываның национал төлөвилелдерге кирер онза нал-оналдарын бүрүн деткээн. Оларның ботта кыны федералдыг дөң болгаш күрүнө инвестиция алыр арганы бээр.

«Биске анаа-ла аж олуттар тургузары чугул а хөй акша-шалыңны бүдүрүлгелерни тургузула. Чүгле ынчан чөд өг-бүлөлөргө саны кылыр. Оон аңгыда көдээ агый бүдүрүлгелерин федералдыг деткимчениң дуза-моон-даа ыңай сайыры — соңгаарлапдып айтырыгларның бирээзи.

Тываның Чазак улуга чоруткан, ынчалза-даа чаданың эгези ам-даа мурта. Ажылдап кылдынган хөдөлмө федералдыг дөң бадыладырының талазы хайымныг ажыл-иш ам-дур турар» — деп, Шолбан оол демдеглээн.

Аржана ЧАМЗЫ

Федералдыг төлөвил

ЧУРТТААРЫНГА ТААРЫМЧАЛЫГ ХООРАЙ

чылдан-на киржип эгелээнин ТР-ниң Тудуг яамызы дыңнаткан. Бо үе дургузунда 60 объектини чаагайжыткан. Чүгле 2018 чылда он муниципалдыг тургузугда бажың чанының 16 шөлүн, 12 хөй-ниити девискээрин база 2 хоорай парыгын септээн. Федералдыг бюджеттен 68,7 сая рубльди, республика бюджетинден 3,6 сая рубльди тускайлаан. Муниципалитеттер боттарының үлүүн база кириштирген.

Бажыңнар чанында чадаг кижилер кылаштаар черлерин септеп, сандайлар болгаш бок төгөр саваларны тургузуп, чырык системазын эде чаартып ажилдар ынаар кирген. Кызыл, Чадаана хоорайларда база Хову-Аксы суурда хөй-ниити девискээрлериниң талазы-биле элээн улуг төлөвилелдерни кылган. Найысылал Кызылда «Ангарский», Хову-Аксында «Хадыңның аяң» сесерликтери, Чадаанада «Алдар» аллеясын туткан.

Ук программаже хөй аал чурттаар каът бажыңнарның девискээрлерин чаагайжыдары, бажың чанынче эртер оруктарның септелгези, чырык-биле хандырылганы, дыштанып олурар сандайлар, бок төгөр урналар тургузары кирип турар. Немелде даңзыда кирген ажилдар: уругларга ойнаар болгаш спортчу маргылдаалар эрттирер шөлчүгештерни, улуг назылыгларга шыдыраалаар, дыштаныр черлерни тургузары болгаш ыяштар тарып олуртуп, ногаанчыдар ажилдар база кирип турар.

Хөй-ниити девискээрлер чаагайжыдарының талазы-биле 11 төлөвилелди (Аныяк болгаш Национал парктар даг-терге оруу...) ажылдап кылган. Аныяктар парыгын чаагайжыдарына Тываның кур университетиниң студенттери киржип күзелдин илерет-ногаанчыдылга ажилдары хаара туттунган. Төлөвиле бүрүзүн хөй-ниити хуралдары сайгарып, чурттакчы чоннуң нал-оналдарын дыңнап танытыр турар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол федералдыг акшаландырышкын хоорайга улуг ажык-дузалыг болурун чедип алыры чугула дээрзин айтып: «Кызылдың мэриязы-биле акша-хөреңгини кайнаар утпа-дырарын сайгарып чугаалап-тывыс. Кады демниг эрик кылдынып чаартып, чадаг-терге оруу кылдывыс. Ук орукту хоорайың долгандыр тударын уламчыла-бис. Оон аңгыда Тыва эки турар чылар шөлү, Национал театр сесерлии, Ангара бульварының чаа автооруу дээш оон-даа өскө хөй-ниити төлөвилелдерин адал болур» — деп социал четкилер бодунуң блогунда бижээн.

Сөөлгү он чылдарның дургузунда найысылалдың чурттакчыларының болгаш аалчыларының хөй-ниити дыштанып-черлерин чаарткан. Ол дээрте Азия төвү, Салчак Токаның сесерлии, Арат, Тиилелге, Тыва эки турарчылар, Интернационал дайынчылар шөлдер дээш оон-даа өске девискээрлер болуп калган.

Тываның шалыпкын хөгжүлдери

ШОЛБАН КАРА-ООЛ: ДЕМНИГДЕ КҮШТҮГ

Тываның экономиктиг сай-салынга улуг ужур-дуза чедери-биле федералдыг Чазактан бистиң республиканың раторунга Россияның экономика хөгжүлдери сайыды Максим Орешкинни томуйлаа-ан билер бис. Ол кыдыг-зыгаар республиканың үеде дарый шиитпирлээр тургучидиг айтырыгларын тургуп, май 18-20 хүннеринде Тывага хөй сайыттар бол-ш харысалгалыг удур-чулардан тургустунган түк делегация-биле кээп, республиканың бурунгаар хөгжүлдери аңгы-аңгы харышкынныг айтырыглар өөренип көргөн.

Москвадан келген 80 кижигурустунган улуг делегация аңгы ажилчын бөлүктөргө чап, Тываның яамалар бол-ведомстволар төлээлери-кады улуг ажилды чорут-«Чурттаарыңа таарым-чыл хүрээлең» деп темалыг чын ужуражылга май 20-де аңгы ийи дугаар хуралда-алыңа болуп эрткен. Ху-ды Россияның экономиктиг үлдө сайыдының оралак-ы Вадим Живулин болгаш аның Чазаның Даргазының и оралакчызы Шолбан Хо-башкарып эрттиргеннер. Ук алга республиканың культу-ра, спорт, тудуг, экология алырының төлээлери, Дээди лддң депутаттары, эртем-нер, спорт школаларының аторлары, Тываның күрүне ерситединиң тудуг болгаш ология факультеттериниң сту-иери болгаш өскелер-даа шкен.

Тывада чылдан чылче тудуг лдары Россияның өске ре-нарынга деңнээрге, оожум л турарының дугайында алашкан. Республиканың талга-коммунал адырының, нер четкилериниң эргижин бо бүгү ажилдарны шап-ыдарыңа салдарлыг болуп арын чуртталга-коммунал агайының сайыды Евгений овников демдеглээн. Росси-өөлгү дөрт чыл иштинде жыг тудугга хамаарышкан ералдыг хоойлулар үнгөн. аландырышкын дугайында ык хоойлулар регионнарныг айлаң онзагай байдалын инип көрбээн бооп турар. нер четкилериниң эргижин-биле чаа тудуг кылырга-н өрттээ 40 үнүмүс.

2017 чылда күрүне про-граммаларын боттандырада, Тывада чуртталга шөлүнүн бир дөрбелчин метрде өрттээ 36,2 муң рубль деп тургустунган, а херек кырында рынокта оң өрттээ, инженер четкилериниң чарыгдалы-биле 65 хуу чедир өскеш, амгы үеде 59,7 муң рубльге келген. Оң уржуун-дан республика бюджетинден үндүрер акша-хөрөңгиниң түнү өзүп, тудугларның саны ынча-ар эвээжээн.

Тывага 1 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн рынок өрттээ деңнээр аргазын Максим Ов-санныков дилээн. Ол шиитпир аварийлиг бажыңардан чонну көжүрер программаны боттан-дырарыңа улуг идиг болур. Россияның тудуг болгаш чурт-талга-коммунал сайыдының оралакчызы Никита Сташин ону өөренип көргөш, програм-мада кирген дөрбелчин метр шөл биле инфраструктураның чарыгдалдары кирген өртектерге хамаарыштыр тускай көрдүнгөн чаңгыс аай чурум чок, ынчалза-даа үш дугаар кварталче чаа дужаалды эде кылып, эдилге-лерни кирип болурун дыңнатты. Хуралга билдинген кол чүүл — тудуг ажилдарының ниити акшаландырышкын түнүн өстүрер арга чок, чүгле бир дөрбелчин метр шөлүн өрттээ өстүргөш, ниити кирир чуртталга шөлүнүн хемчээлин эвээжедир апаар.

Оон аңгыда майда Россияның регионнарыңа инженер чет-килерин тудар талазы-биле тускай национал программаның доктаал-саавырларын чорудуп берген. Ону өөренип көргөш, болур-чогуур ажилдарны чо-бурунга федералдыг Тудуг

яамызындан методиктиг дузаны чедирип болур бис деп, Никита Сташин демдегледи.

Инвестициялыг тудугнуң Тывада сайзыравайн турарының дугайында федералдыг төптен келген албан-дужаалдыг удур-тукчу түннел хуралга база айыт-кан. Улуг банкылар-биле ка-ды ажилдажылганы чорудуп, ипотека программаларын бот-тандыраар болза, шуудаар деп, ол чугаалаан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол инвести-циялыг тудугнуң сайзыравайн турарының чылдагаанының бирээзи база-ла инженер чет-килериниң сандараанындан болгаш чаа черге ону ажылга-ла кирирениң акша-хөрөңги айтырыглары бергедээшкын-нер болур деп тайылбырлаан.

Аныяктар ордузунуң тудуунуң ашкандырышкыны сен-тябрь айда Тывага шилчидип эгелээрин Тываның Баштыңы база дыңнатты.

«Республикада бодунуң ак-ша-хөрөңгизин-биле 400 ажыг сая рубль өртектег төлөвилелди хүлээнип алыр тудуг органи-зациялары чок. Күзүн келген акша-хөрөңгини шиңгээдир ажыл чоруп турда, тудуг сезону эртип каар. Ынчалдыр сезон-га таарымча чок үеде келген акшаландырышкынны дедир эгидер таварылга республикага онаажыр апаар» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Ук айты-рыга хамаарыштыр Россияның Культура яамызының төлээзинге Аныяктар ордузунуң тудуунуң ак-шаландырышкынын бир ай иш-

Ону шиитпирлээри-биле чурт-талга бажыңарының тудар черин, ону шиңгээдип алыр болгаш чер шимчээшкыннег удур кылыр ажилдарны чо-руткаш, «Чурттаар оран-сава» деп федералдыг төлөвилелче кирирениң дузаны кадарын Сташин аазаан.

Россияның Президентизиниң 204 дугаарлыг айыткалы бол-гаш «Культура» деп төлөвилел езугаар регион бүрүзүнде чонга культура ачы-дузазын чеди-рер айтырыгларның шынары бедик деңнелге турар ужурлуг. Тываның культура сайыды Алдар Тамдын илеткелинге тос аңгы культура албан чер-леринге хамаарыштыр тудуг айтырыгларын көдүргөн. Оң иштинче Кызылдың төвүнде Аныяктар ордузунуң тудуу база кирип турар. Түннел хурал үезинде Шолбан Кара-оол Россияның экономиктиг хөгжүлдө болгаш культура сайыттарыңа ук айтырыгны деткип турарын демдеглээн.

тинде дүргедедир даалганы Мак-сим Орешкин берген. Четтикпейн барып болурун барымдаалааш, ийи үзүктөп ашкандырыш-кынны шилчидерин Россияның Тудуг яамызының төлээзи Никита Сташин сүмелээн. «Четтиге бээр бис!» — деп, Шолбан Кара-оол харыылаан.

База бир улуг айтырыг — Кы-зыл кожуунда спорт болгаш культура төвүнүн тудуу. Бо хүнде тудугнуң инвентариза-ция ажилын чаартып, смета, төлөвилел талазы-биле доку-ментилерни көдүрүп, нацио-нал төлөвилелдер таварыштыр кандыг ажыл чорудуп болурун болгаш федералдыг күсекчи эрге-чагырга органыга тускай кураторну аңгылааш, Тывада бо тудугга хамаарылгалыг яамы-лар-биле кады ажилдажылганы күштөлдирер деп санал база кирген.

Федералдыг акшаланды-рышкынның бедик деңнелге шиңгээдир талазы-биле ажылга методиктиг дузаны көргүзөр

дугайында саналды Россияның Экономиктиг хөгжүлдө яамы-зының оралакчызы Вадим Жи-вулин кириген. Ол Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-дуң болгаш Чазактың рес-публиканың чонунуң амы-дыралының деңнелин бедидер дээш, боттаныдырып ту-рар национал төлөвилелдерни болгаш федералдыг төп-биле шудургу ажылын эки деп үнелээн.

«Чурттаарыңа таарымча-лыг хүрээлең» деп темалыг хуралга ниитизи-биле 56 хем-чегни сайгарып көргөн. Оларның 13-ү дугуржулга болгаш чөл-шээржилге хевирлиг демдег-леттинген. Ук хемчеглерниң аразында Тываның экологтук байдалын экижидер талазы-биле болгаш арга-арыг тургузуунуң дугайында айтырыглар, бойдус камгалалының талазы-биле республиканың ажил-чорудул-газынга федералдыг төптүн киржилгези, ол ышкаш библио-тека комплекси, чаа 700 олуттук концерт залы, уругларның уран чүүл школаларының тудугла-ры, кожууннарга күш-культура комплекстериниң, спортчу бе-леткел баазаның, олимпийжи курлавырлар училищелериниң болгаш өске-даа өөредилге черлери болгаш чуртталга оран-савазының тудуглары дээш оон-даа өске чугула айтырыглар кирип турар.

«Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оолдуң барык шупту яамаларның сайыттарының оралакчыларын чаңгыс черге чыып, бот-боттарының аразында сырый харылзаалыг шиитпир-лээр ниити айтырыгларны хары-угда чугаалажып, чедер-четпес

чүүлдерни маңа сайгарып алы-рынга ажыктыг улуг хемчээлдиг хурал-ужуражылганы эрттир-гени дээштиг болган» — деп, Россияның тудуг болгаш чурт-талга-коммунал сайыдының ора-лакчызы Никита Сташин дем-деглээн. Келир чылын Тывага чүгле чаа бажыңар эвес, а чаа инженер четкилерлиг бажыңар туттунуп эгелээр барымдаа бар деп, ол немеп кады.

Хуралга чугаалашкан айты-рыгларның түннелдеринден үнгөн шиитпирлер Тыва Рес-публиканың социал-экономиктиг сайзыралыңа хамаарышкан тускай сорулгалыг планын үндезини болур. Мындыг хевирлиг Тываны сайзырадыр талазы-биле кады ажилдажылга Россия Федерациязының өске-даа черлеринге улуг хемчээлдиг төлөвилелдер болгаш програм-маларны боттандырыңа улуг ужур-дузалыг болуру чугаажок.

Виктория АЙМАА.
Виталий ШАЙФУЛЛИНИН
тырттырган чуруктары.

Июнь 1. Бичии уруглар чиңгине байырлалында ойнап-хөглээринге белен – ында-мында ажы-төлүн четкен өг-бүлелер, эш-өөрү-биле бөлдүнүшкөн элээдилер, каас-чараш кылдыр кеттинген, арыннарында хүлүмзүрүг чайнаан уруглар өң-баазын чечектер-ле. Кудурунун болгаш дыштанылганын парыгынга келдивис. Ында чүнү чок дээр: уруглар ойнадыр аңгы-аңгы аттракционнар, хөглүг-тывынгырларның чогаадып алганы оюннары, аш-чем аймаа, ойнаарактар саткан кижилер, хөлезилеп мунар бичии машиналар, гироксктерлер, аңгы-аңгы шөлчүгөштерде бичии уругларга темалыг хемчеглер-ле хөй болду.

ТР-ниң Чазааның деткимче-зи-биле «Россияның уруглары – бойдус камгалалы дээш» деп Бүгү-российжи экологтук фестивалды ТР-ниң Экология болгаш

Бүгү-делегейниң уруглар ху

ЧАШТАРЫВЫС ӨӨРҮП ЧОРЗУН!

бойдус курлавырларының яамызы бо чылын 4 дугаар эрттирип турар. Бо удаада паррка, арыг агаарга 6 чададан тургустунган аян-чорукчулаш-биле уруглар танышкан. Олар «Бойдус – бажычывыс» деп квест-оюнну чада аайы-биле эрткеш, жетоннар ажилдап алыр.

Бирги чада: «От – өңүк, от – дайзын». Бо оюннуң дузазы-биле уруглар оттуң дузазын болгаш

айыылын билип алган. Ооң-биле чергелештир арга-арыг өрттерин өжүрер херекселдер-биле таныжып, канчаар ажыглаарын боттары шенеп көргөн.

Ийиги чада: «Истекчилер». Тываның Кызыл дептеринче кирип бижиттинген аң-меңни билип ап, харын-даа чамдыктарының кылымал дүрзү-хевирлерин танып көрүп ап сонугааннар.

Үшкү чада: «Хуулгаазын

арга-арыг». Арга-арыгга бодун канчаар алдынарын, ында чурттап турар курт-кымыскаактың чамдык хевирлерин, ыяш-дашты, янзы-бүрү ойт-сигенни канчаар адаарын уруглар билип ап, тывызыктарын тыпкан.

Дөрт дугаарында «ТР-ниң Кызыл дептери» деп чадага уруглар келир. Тывада Кызыл дептерже кирген ойт-сиген, чечектерни билип ап, ооң аттарын тывар. Бир эвес билбес болза база айтып бээр.

Бешки чада: «Даштарның кайгамчык ораны» – бисте бар казымал байлактарын билип, ол эртинелер кандыг хевирлиг болурун холу-биле тудуп көрүп, чүү деп, кандыг даш деп чүүлду тодарадыр, адын адаар.

Алдыгы чада: «Мээң бөмбүрээм» – өңнүг чугайлар-биле асфальтыга бойдус камгалалынга хамаарышкан чуруктарны чуруур.

Уруглар аян-чорукчулашты күзелдиги-биле сонугаан эртип турлар. Караа-биле көрүп, холу-биле тудуп тургаш ажыктыг, солун чүүлдерни оюн үезинде

хөйү-биле билип алганнар. Оларның аразында эң сонугаанчыг чүве аңнарның дүрзү-хевирлери. Кайыын, кымнар эккелгенни айтырдым:

– Уруглар хүнүнде Национал музейиниң шыгжамырындан таксидермист Николай Путиневтиң кылып каан дириг амытаннарының хевирлерин (чучело) эккелдивис. Бистиң Тыва-выста уругларга көргүзүптер тускай зоопарктар чок болгай, кылып каан дүрзүлдерин даа болза дириг амытаннары уругларга көргүзүп, билиндирер сорулга-биле мында делгеп турар бис. Кызыл дептерже кирип бижиттинген аңнарны билип алзын дээш келгенивис бо. Маны, дилги, чыдыг-кырза, алак-таагы, киш, ас, норка, күзен, дииң, кундус деп дириг амытаннарның дүрзүлери-дир. Уруглар чуртунда кандыг дириг амытаннар барын оюн дузазы-биле билип, сонугаар боор» – деп, Тыванын Национал музейиниң чурт-шинчилел болгаш туризм салбырының эртем ажылдакчызы Биче-оол Майны чугаалады.

«Россияның уруглары – бой-

дустуң камгалалы да. Бүгү-российжи фестивал эрттирикчилери республикага иштинге «Мээң бөмбүрээм» деп чуруктар мөөрейин Аңаа хөй уруглар идик-киришкен. Чурук мөөрейинелдерин база маңаа үрүмдүр.

«Мээң бөмбүрээм» чуруктар мөөрейин маңаа эгелеп чарлаан бис. Уруглар назы-харының аайы-бөлүктээш, түңнелдерни дүвүс. Колдунда чуруктар уугланышкыны арга-арыг от салып болбас, дир будук сыкпас, бок окт бас, бойдусту хумагала лаарының дугайында дээш даа өске, 5-6 харлыг уруглар аразында 1-ги черни 30 уруглар садындан На Монгуш; 1-3 класстар арасында 1-ги черни 7 дугаар шкөөренникчизи Юдола Дүвүс; 4-5 класстарга 1-ги Айва Хертек ээлээн. 4-5 класстар аразында Тойбуха тек аттыг чурулга школа өөреникчилери болгаш уругларга өөредилге те

Бурун шагдан бээр тыва улус «Эр кижиниң үш адааны» деп хей-аът көдүрер, тура-сорук быжыктырар оюн-мөөрейлерге эрнүү эрезин шылгап тодарадыр чаңчылдыг чораан. Оларның аразында хүреш болгаш аът чарыжы кандыг-даа үеде чоннуң ынак оюннары болуп, тынын салбайн, сайзырап келген. А тыва ча адар оюннуң дүрүмнери болгаш чаны чазап кылыр аргалары хоор чоннуң аразында уттундура берген турганы хомуданчыг.

Ук айтырыгны 2015 чылдан бээр Тыва Үндезин культура төвү шинчилеп, ча адар оюннуң чаңчылдары кадагалаттыгана Моолдун Цэнгэл сумузда кожак-хөлбээ чурттап чоруур тывалардан өгбелеривистиң бурун ча адарының дүрүмнерин өөренип, чонга непередип, тарадып эгелээнинден бээр эвээш үе эрткенда бол, ча адар азы баг адар оюнга тыва чоннуң сонугаалы оттуп эгелээни өөрүнчүг. Чыл келген тудум, хөй кижикчилерлиг адаан-мөөрейлерни эрттирип эгелээ.

Бо удаада Тывага бир дугаар аъттыг тыва ча адар мөөрейни Т.Дулуш аттыг Тываның Чазааның үрер-хөгжүм оркестри, «ТР-ниң тыва үндезин ча адар федерациязы» база «Тываның үрер-хөгжүм ниитилели» ТР-ниң Культура яамызының деткимче-зи-биле организаастап эрттирген.

Бир дугаар эрттирип турар бо чараш адаан-мөөрейге тыва профессионал каскадер, Бүгү-россияның «Конкур» ассоциациязының президентизи, джигитовка маргылдааларының кол судьязы Орлан Монгуш, Аъттыг ча адар спорт федерациязының президентизи Сергей Одинокоев база Моол күрүнениң Мөргени, ча адар спорттун мастери, үндезин урянхай ча-согун адар федерацияның

Бир дугаар маргылдаа

КӨРҮШТҮГ АДААН

баштаар чериниң даргазы Көк оглу Бямбажав оларның кээп киришкени онзагай солун болган.

Мөөрей боор мурнунда кол организаакчы Т. Дулуш аттыг ТР-ниң Чазааның үрер-хөгжүм оркестриниң директору Артур Дулуш, ТР-ниң тыва национал ча адар федерациязының төлээзи Маадыр Ондар база хүндүлүг аалчылар чаңгыс чер-чурттуувус Орлан Монгуш болгаш Көк оглу Бямбажав журналистер-биле ужуражылганы эрттирген. Олар ужуражылга үезинде Тывага бир дугаар эрттер аъттыг тыва ча адар мөөрейниң дугайында тайылбыры кылган. Адаан-мөөрейге 16 кижикиржир, оларның хөй кезии үрер-хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүлери. Бир дугаар эртип турар мөөрей болганда, кижикчилерни спортчу дериг-херексел-биле – ча-согун база аъттар-биле мөөрейниң организаакчылары хандыраар дээрзин Артур Дыртык-оолович дыңнаткан. Маргылдаа узуну 110 метр тускай орукка эртер. Аъттыг маңаар оруктуң кыдыныга 8 метр хемчээлге адар караларны тургузар. Маргылдаа мурнунда

каскадер Орлан Монгуш аъттыг ча адар спорт мастери Сергей Одинокоев күзелдиги-биле мастер-класста көргүзөр.

Моолдан келген аалчы Көк оглу Бямбажав Тывада 4 дугаар кээп турары бо. Мурнуу чылдарда Тываның Культура яамызының чалалгазы-биле келгеш, ча адарына көргүзүп өөредилгелерни эрттирип турган. Ооң кол сорулгазы – адаарының урянхай уугланышкынын сайзырадыр ба өөредери.

ТР-ниң тыва национал ча адар федерациязы урянхай ча адар маргылдааларын тиилекчилеринге, тыва хүреш дүрүмнеринде ышкаш, хүндүлүг аттар тыпсырының дугайында телевиделди ажилдап турар дээрзин Маадыр Ондар дыңнаткан. Маргылдааларга тергидеэн ча адыкчызын «Улустун Мөргени» деп дээди атты, 2 катап шүүлген спортчуга «Дакпыр Мөрген», 3 катап – «Дарган Мөрген», 4 катап – «Эрек мөрген», 5-тен өрү шүүлгенге – «Дарай Мөрген» деп

Байырлааны

Уругларның ыры мөөрейи

«ХАМНААРАКТЫҢ» ӨТКҮТ ҮНҮ

Денберел Ооржак, Ай-кыс Кыргыс, Аржаана Стал-оол, Олимпиада Чывырал, Ишкин оглу, Роман Ондар, Дамырак Монгуш, Айдысмаа Көшкендей дээш оон-даа өске бо хүнде Тывада, Россияда алдар-ады алгаан ыраажыларны чүглө Тыва чурту база сцена чуртталгазы эвес, а «Хамнаарак» аттыг чылдың-на эртип турар уруглар аразында ыры мөөрейи база каттыштырып турар.

Эрткен субботада, таптыг-ла Уруглар камгалалының хүнү — Июнь 1-де, Улусчу чогаадылга бажынының сценазынга 25 уруг «Хамнаарак» деп хүндүлүг атты чаалап алыр дээш, чыгып, ырлар болган салым-чаяанын бараалгаткан. Бо чылын суму чадаларындан ук мөөрейиниң түңнел чадазынга чедир барык 200 уруг киришкен. Чартык түңнел болур (азы финал) көрүлдө март төңчүзүндө болган. 100 ажыг уруг үш аңгы хар-назы аайы-биле үстүп алгаш, мөөрейге киришкен. Оларның аразындан чээрби беш киж дараазында чадаже кирген.

Түңнел мөөрейиниң эгелээр мурнунда «Хамнааракка» кир-

жип чораан билдингир артистер-ниң видео таварыштыр байыр чедиришкннерин экранга көргүскен. Тываның алдарлыг артизи, ук мөөрейиниң 1994 чылда тиелекчизи Айдысмаа Көшкендей Американың Калифорния штадындан байыр чедиришкннин дамчыткан. «Дыңнап ханмас чараш үнүг хамнаарак дег, дыңгылдайлаан чалыы чаштар көвүдезин, тыва чоннуң бурун ыры ырлап чоруур, тывызыксыг чараш үннер сайыразын!» — деп, ол шүлүктөп бадырганы солун болган. Татарстанның Казань хоорайда гастрольдап чоруур Тываның Национал театрының артистери база видео байырын чедирген. Оон аңгыда Тываның улустуң болгаш алдарлыг артистери Анзат Куулар, Надежда Наксыл, Борбак-оол Салчак, Софья Кара-оол-Дулуш олар база киржикчилерниң хей-аъдын бедидип, чагыг-сүмелиг байыр чедиришкннерин сөңсээн.

Моон мурнунда чылдардан мөөрейиниң ылгалы — чартык түңнел көрүлдөже эрткени база түңнел мөөрейде кириген деп ийи чадалыг. Бир киржикчи-ле ийи ыры күүседир. Ырының бирээзин жюри кежигүннери хая көрнүп алгаш, «согур дыңнаашкын» деп арга-биле чүглө үнүндөн салым-чаяанныг күүседикчини илередир. Бо удаада белен эвес жюри ажылы Тываның алдарлыг артизи Эльвира Доулакаа, Дээди Хуралдың депутады, республиканың Композиторлар звилелиниң кежигүнү Седен-Очур Кара-Салга база Кызылдың уран чүүл колледжизиниң башкызы Айбек Ондарга онаашкан. Мөөрей мурнунда уруглар сценаже үнер чурумун тодарадыр «телге тытар» езулалды эрткен. Шыңгыш шилге «Голос» деп төлөвилелге колдуу демейлешке: киржикчи хая көрнүп алган жюриге ырлап бээр, шийтекчилер сонугарган үннү дыңнааш, көрнүп келгеш,

сандайында чырып турар чүүлду кыпсып, үнелелин бээр.

Сөөлгү үеде тыва уруглар Россия чергелиг ыры төлөвилелдеринге киржип, бедик түңнелдерге чедип турары-биле уругларның ырларынга сундулуу, салым-чаяаны быжыккан дээрзин мөөрейиниң эрттирикчилери демдеглээн. Кожууннарда культура одагларынга болгаш уругларның уран чүүл школазында ыры салбырында, белгүмнеринде барып турар уруглар хей, оларны чүглө билдиг удуртуп, белеткээри чугула деп, жюри кежигүннери мөөрей үезинде чугаалап турган. Адаиелер азы башкылар мөөрейиниң киржикчилеринден ылгалып үнүп кээр, тускай болзун дээш уругларның үнүнге таарымча чок ырыларны шилип ап турарышын эвес. Киржикчилерниң аразында талантызы ам-даа «чазылбаан» күштүг үнүг шыырак уруглар, оолдар бар. Оларны үе-шаанда шын орукче кирибес болза, үн «хирлиг» артып калып болгаш ол хевээр ырларынга чаңчыга бээр. Жюри кежигүннери бо бүгүнү тус черлерде башкылар өөренип көөр болза эки деп демдеглээн.

Эрзин кожуундан Алдынай Шининниң күүселдезин көрүкчү-даа, жюри-даа онзалап демдеглээн. Он бир харлыг уругнуң сыгыртпышаан, аът ышкаш чиди-биле киштеп каап турар чүүлдер кириген ырызын дыңзыг адыш часкаашкыннары-биле уткаан. Ол «Улустуң ырызы» деп шаңналдың 1-ги лауреадының дипломун болгаш чеди муң рубль түңнүг шаңналды алган. Ийги чергениң лауреады Кызыл кожуундан 7 харлыг Валерия Белокопытова, а үшкү черни 16 харлыг Айдысмаа Намырай алганнар. Академиктиг күүселдеге Кызылдан Анна Чередниченко, Кызыл кожуундан Эчис Дапы болгаш Күдер Ооржак олар жюриның

үнелелин алганнар. «Академиктиг ыры» деп номинацияның үшкү, ийги база бирги чергениң дипломнарын болгаш 3500-тен 7000 рубль чедир үнелиг сертификаттарынга төлөптүг болганнар. «Көрүкчүнүң үнелели» болгаш «Өгбелерниң идегели» шаңналды ыраккы Тере-Хөл кожуундан Айдың Идам алган. Оон үнү Россияның алдарлыг артизи, Тываның улустуң хөөмейжизи Коңгар-оол Ондарның үнүнге демейлежип турарын жюри кежигүннериниң бирээзи Айбек Ондар демдеглээн. Айдың Идам жюри кежигүнү Седен-Очур Кара-Салдың тускай белээн база алыр аас-кежиктиг болган.

«Эстрада ырызы» деп шаңналдың үш эдилекчизи — бирги, ийги чергениң лауреаттары Кызыл кожуундан Аннета Монгуш, Эрзин кожуундан Анастасия Маадыр, үшкү чергениң лауреады деп дипломну Кызыл хоорайдан алды харлыг Долаан Чооду алган. Чээрби беш чыл болуп турар «Хамнаарак» уругларның ыры мөөрейиниң эң бедик шаңналы Гран-прини Улуг-Хем кожуундан 15 харлыг Камила Балдан алган, оон башкызы Аржаана Доспан. Камиланың үнү Россия чергелиг ыры мөөрейлеринге болгаш тускай төлөвилелдерге киржиринге белен, аңгы-аңгы нота-ларга ырыларны ырлап шыдаар үнүг, Тываның адын камгалап болур бедик деңнелдиг деп жюри кежигүннери демдеглээн. Тиелекчи «Хамнаарак-2019» деп хүндүлүг атка, 30 муң рубль түңнүг сертификат болгаш кондитер фирманың чигирзиг улуг тарту биле шаңнаткан. Киржикчилер шупту мөөрейиниң «Хамнаарак» деп ыдык ырын күүседип, келир чылын ужуражырын аазап, байырлашканнар.

Виктория АЙМАА.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

МӨӨРЕЙ

арны тыпсырының дугайында эвилел бар. Чаңгыс чер-чурттуувус тыва кадер Орлан Монгуш ужу-ылгага бодун кысказы-биле ыштырган. Орлан Дыртывич Кызылга төрүттүнгеш, ен. Оон ада-өгбезиниң угу-рунун Хандагайты. Ол Башки-га техникумга спортчу аъттар чери деп мергежилге өөренип-эн. 50 ажыг киноларның бол-сериялдарның аваангыр аларының (трюк) тургузукчу-«Мастер джигит» деп дээди-ың эдилекчизи. 2008 чыл-бээр Россияга джигитовка-тылдааларының кол судьязы. Бо чылдың август 23-те Мос-хоорайга болур үрер-хөгжүм-естрлериниң фестивалынга-аның Чазааның үрер-хөгжүм-естри киржир. Олар аңаа аът-хөгжүмүн бараалгадырлар. Фестивальга киржир чаңгыс-чурттугларынга каскадер-ан Монгуш дузалажып, дет-чезин көргүзөр. Июнь 2-де Тос-Булакка эрт-аъттыг ча адар маргылдаа-айында чүүлду дараазында-үрүлгеден номчуур силер.

1989 чыл. Майның бир-ле хүнү бистиң амыдырал-чуртталгавыста уттундурбас. Оон бээр ам 30 чылдар эрте берген, ынчалза-даа сөөлгү коңганың чалыы бистер-биле байырлашкан уянгылыг чараш үнү ам-даа эргим болуп чаңгыланып, чүректерде шыгжатынып хевээр арткан...

Чашкы шаавыстың кайгамчыктыг ораны боор Эрзин кожуунун (ол үеде адаары-биле) Бай-Даг ортумаа школазы бисти сагынган дег эжиктеринде хүндүткелдин, өөрүшкүнүн сөстөрүн бижип алган уткуп хүлээп алды.

Чылдар эрткен тудум, школавыска барган санывыста-ла, аравыста бол-ла эскерип, чугаалажы бээр бис: «Бичии тургаш, өөренип турар үеviste, школавыс биске дыка бедик, улуг кылдыр сагындырып чораан-дыр. Ам боттарывыстың хар-назынывыс улгады бергенивис ол ыйнаан, өзүп келген ажи-төлүн уткаан ававыс ышкаш, эне школавыс база акшып, кырый бергени-даа сагындырар».

Школавыстың удуртулгазында анык башкылар «Сөөлгү коңга» байырлалын хей-аът көдүрлүүшкүнүнүг, амгы салгалдар – өөреникчилер-биле бир демниг, солун концерт-көргүзүлгү, ажил-ижинге, өөрөдигезинге шылгараан өөреникчилерни, башкыларны шаңнал-мактап, бедик деңгелге эрттирдилер. Амгы 2019 чылдың доозукчуларының сөөлгү коңганының чараш үнү дыңнаар болганывыс база төөгүге артып каар. Бистен аңгыда, эргим школавыстан чалгынналып үнген — 10, 20, 50 чыл болган доозукчуларын база улуг өөрүшкү-биле уткуп хүлээп алды. Төрзэн школавыстың башкылар коллективиниң өззэ болган хоочун, улуг башкыларывысты көрүп, олар-биле ужуражып, сактышкын кичээл-

деринге киришкеш, сагыш-сеткиливис дойлуп, канчаар-даа аажок өөрүп турдувус.

Үжүк-бижик билбес бичии чаштарны, бистерни, хүлээп ал, эртем-билиг-биле чүглендирип каан эргим башкыларывыс Галина Ликсоевна Монгуш база Надежда Намжаловна Мунзук ам-даа ол-ла хевээр звилең-ээлдек, чараш мөзү-бүдүштүг аажы-чаңы-биле бисти уткуп, кичээнгеи-биле эргеледи, өөреникчи турган үелеривистиң оранынче эгилдирипти.

Ол чылдарда ниитилелге өскерлишкыннерниң агымы-биле бистер 10-гу класстың сөөлгү доозукчулары болган бис. Дараазында чылдан эгелеп школага 11-ги классты доозар болу берген. Ортумаа класстардан 10-гу классты доостуруп каан башкыларывыстың бирээзи, хоочун башкы Чечек Братовна Даржаа база солун сактышкыннарны кылып, бис-биле аажок сеткил хандыр хөөрежи олурду. База бир башкывыс Долчанмаа Максимовна Шарави ам бистиң аравыста чок-даа болза, өөреникчилери ону кажан-даа утпайн, сактып чоруур бис. Бистиң аравыстан эртежи ырап чоруй барган, чок болган чаңгыс класкы эш-өөрүвүстү сактып, оларга тураскаадып, «сактышкынның минутазын» чарлааш, эштеривистиң адаилерин чалап, бичии суй белектерни сөңнел, эрте берген 30 чылдарның арыннарын катап аядып, сагындывыс-даа.

Школавыстың музейинче моорлап кирип, солун экспонаттарны, альбомнардан болгаш төөгүнүн арыннарын көргүскен самбыралардан таныырывыс,

эргим, амыдыралының аайы-биле ырак-чоокта чурттап чоруур болгаш бо үеде аравыста чок-даа башкыларывыстың чуруктарын көрүп ора, сактышкынның оранынче кире бердивис. Музейниң ажил-чорудулгазын билдип, чогаадыкчы кылып чоруур хүндүткелдиг, хоочун башкывыс Ульяна Семеновна Лойгуга сеткиливис ханызындан өөрүп четтирдивис! База ол ышкаш хөгжүм-аялганын, ыр-шоорнуң бирги кичээлдеринден эгелээш, школань доозарынга чедир бисти хей санныг хемчеглерге кириштирип, деткип чораан уран талантылыг хүндүлүг, хоочун башкывыс Сайзов Кыргысович Сараагай ол-ла хевээр хей-аъды бедик бисти чурукка тырттырып, уткуп хүлээп алды.

Чаңгыс класкы эш-өөрүвүс чаңгыс дем-биле чыгып, кайгамчыктыг солун байырлалга келгени, чүүден артык өөрүнчү болду. Аравыста кандыг-даа эртем-билиглиг, мергежилдиг

кижилер бар: мурнакчы мал-чыннар, башкы, экономист, сайгарлыкчы дээш кымнарны чок дээр. Шунтувус ол-ла хевээр хөглүг-баштак, чугаа-соот-түг, звилең-ээлдек, бөдүүн, баштак аажы-чаңын салбаан, амыдыралдың делгем далайында хей-аъды бедик эжиндирип, ажи-төлдеринге, уйнуктарынга үлегер-чижек болуп, ажил-ижинге туруштуг, бурунгаар чүткүлдүг чорууру чоргааранчы! Өскөнтөрзэн чер-чуртувусту ээлеп, мал-маганын өстүрүп чоруур эш-өөрүвүс, ыракта чурттап чоруур-даа болза, чыгып келген эштеринге тыва чонувустуң езу-чаңчылы-биле сүттүг шайын сөңнел, хоюн дөгери, «изиг-ханнадып» бажың-балгадынга шайлатканы биске дыка эргим болуп, дараазында база бир 10 чылдарже чаа күштү берип, айдызаан дег чүглендирип кагды!

Эртем-билигни бергеш, амыдыралывыстың эге базымнарынче үдеп каан төрзэн школавыска,

эргим башкыларывыска классчыларывыс мур боодал чечектерни суу белектерни сөңнел, буян ажил-ижинге чедишкы күзеп, четтиргенивисти дип, мөгейип байырлаш

Төрзэн школам хана! Төрелзинип бисти ут Дөгөрөвис чүректер Дюлдуруп хөлзедипт

Өөрүшкүнүн чырынын Өөрлөрис чыгып Он-он чылдар эрткен Ол-ла хевээр, эресте

Чашкы шаавыс ораны Чалыы бистер эргил Сагыш хандыр хөөре Самнап, ырлап хөлзээ

Эртемнерниң оруун и Эргим, ынак башкывы Сеткилдерниң аян ыр Белек кылдыр өргүүлү

Изоляда ДУ

Бай-Даг школазының чылдың доозу

Июнь 5 – Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар хүн

УБСА-НУР ЫЙГЫЛААЖЫ – ОНЗАГАЙ БУЛУҢ

Убса-Нур ыйгылаажы – бистиң республикада онзагай булуңнарның бирээзи. Мурнуу чүгүнде Моол күрүнениң карак четпес хову-шөлү чаттылып чоруткан. 1993 чылда РФ-тиң Чазааның доктаалы-биле Убса-Нур ыйгылаажының девискээринге Эрзинде элезинниг ховулуң Цүгээр-Элс, археологтур тураскаалдарлыг Ямаалыг, Улар тайгазы, мөңгө мөңгилиг Мөңгүн-Тайга, Тес-Хемниң Арысканында хову тундразы деп беш тускай кластерлиг күрүнениң бойдус заповедниги тургустунган. 1997 чылда «Убса-Нур ыйгылаажы» делегейниң биосферлиг курлавырлар четкизинче кирип, эргени алган. 2000 чылда заповедниктиң шөлүн улгаттылары-биле дөрт кластерлиг девискээрни немээр деп шиитпирни хүлээп көргөн. Ынаар Өвүрде Успа-Хөлдүн тулааланчак шөлү, Оруку-Шынааның делгемнери, Бай-Тайгада Кара-Хөлдүн тайгазы, Сүт-Хөлдө Хан-Дээрниң тайгазыны немешкен. Оон аңгыда

Убса-Нур ыйгылаажынче элезин болгаш дойхуламыг хөрзүннүг ховулар, курга, тулааланчак болгаш одар-белчирлиг шөлдер, калбак болгаш ине бүрүлүг арга-арыг, мөңгө мөңги дагларлыг камгалаалдыг онзагай девискээр бактаап кирип турар.

Күрүнениң бойдус заповедниктери дээрже тускай ажилдаар сорулгалыг, бойдушту камгалаар, оон бүгү байлактарын шинчилээр албан чери болур. Убса-Нур ыйгылаажының девискээринде скиф үезиниң базырыктары, чевеглер, сыын-мыйгак дүрзүлүг даштар, даш вектиң тураскаалдары, көжээлдер хөй, бо бүгү археологтур тураскаалдарның ук черге чурттап чораан чоннун бурунгу культуразын, төөгүзүн херечилеп турары солун. Мындыг онза бойдушту келир салгалга ол-ла хевээр дамчыдар дээш, ажилдар чоруп келген.

Ийи чурттуң кызыгаарында чыдар Успа-Хөл, оон чоогунда Ак-Чыраа, Оруку биле Үстүкү шынааның девискээри, Арыс-

канныг ховунуң тундразы 2001 чылда О-Шынаага камгалаалдыг төп кылдыр тургустунган. Ховар аң-меңни, янзы-бүрү чадаң үнүштерни камгалап хайгаараарына хамааржып турар девискээрге харысалгалыг инспекторларны быжыгалаан. Оон ыңай ол девискээрге долгандыр турар хүрээлелди камгалаары-биле О-Шынаа школазының өөреникчилериниң кирип турар үлүг-хуузу база бар. Камгалаалдыг албан чериниң төвүнүн улуг инспектору Владик Сүрүн-оол биле биология башкызы Татьяна Хажылай сырый харылзаалыг, демниг ажилдап келгенер. Чылдың эргилдезиниң чакы, күскү үезинде О-Шынаа школазының өөреникчилери хемнерниң, аржааннарның девискээрин аштап-арыглап, тарымал ыяштарны олуртуп, кушкаш уяларын кылгаш, азып, бойдушка хамаарылгалыг өске-даа ачы-дузаны көргүзүп турарлар. Хүндүс безин аай-дөдир маңнашкан эликтерни, койгуннарны эскерип

болур. «Бо девискээрге дириг амытаннарны, үнүштерни школачылар хайгаарап, долгандыр хүрээлелди камгалап турарлар. Мындыг онза черге өрт айылы болбазын дээш, хүн бүрүде карактап көөр, эргий кезиир, чыраа аразында чаш оолдарлыг коданнар, тулаа куштары дээш кандызы-даа бар, оон аңгыда эм үнүштер база эндерик, ынчангаш хумагалыг болуп, бойдуштуң байлактарын үрөвөс деп үргүчү чагып-сургап турар бис» – деп, улуг инспектор чугаалады.

Оон ыңай бо школачыларның республика чергелиг «Парктар марыжы», «Ногаан делегей» деп экология конференцияларга, делгелгелерге чылдың-на идеп-кейлиг кирип, шаңнал-макталга төлөптин көргүзүп турары демделгенсичиг.

Успа-Хөлдүн ол-бо талакы эринде моол, тыва омактыг көшкүн чоннар малын када-рып, чурттап чоруурлар. Олар база төрзэн чериниң аң-меңин, долгандыр чараш чурумалдыг хүрээлелди камгалап, карактап олурарлар.

— Бо хөлдө чүс ажыг хевир-

ниң аңгы-аңгы куштарыларлыг, турумчуп алган тап турар. Бис ону үргү хайгаарап, хемелерлиг экезиир-дир бис. Бо кезек де кээрни олар каастап турар. Кижиниң билбеси, езулугу-вар куштар мында турлагла – деп, инспекторларның бис. Альберт Маадыр чугаалады. Шынап-ла, инспекторлар чугаалап турары шын. Арысныг ховузу, Үстүкү-даа, Орудаа шынааларын кижиге анаа-ла чаттыла берген чы хову деп бодаар, а херек кыда ховар үнүштер өзүп турар аң-мең база эңмежок, езулугу камгалаалдыг девискээр.

Бисти долгандыр турар хүрээлел, арыг агаарывыс, азы суглар, хемнер, хөлдөр, тайга сын арыг-силиг турар болза боттарывыс кадык-шыраа сүлдөвис бедик, чоргаар чоруу бис. Ынчангаш бойдушту камгалап, хумагалаары дээр-ке кижиге бүрүзүнге дөрт хамааржы ужурул.

Ася ТЮЛЮШ

Чуруктарны архивтен алган

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

ЫВАДА ӨРТТЕР, ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР

а-арыг өрттеринге "Кол кижилерде" деп май үнген «Шын» солунда чүүлге хамаарыштыр бодалымны, көргөн чүүлүмнү, санал-она бижижесим.

буруу — кижилер. Куу ча-а-чайык динмирээшкн-к чылдарда өрт болурун ыгаар. Шаанда тайга-сын ип турганын кизи көрбес-ыңнава-даа боор чүве. он кажанда-даа тайга-сы-дан-таңдызын өрттөтпейн. Ол бистиң база бир икчивис болгай.

идык хову-шөлдер эзлер-ардан болдур ийин. Ойт-ки үнүн дээн бодал-биле өрттөткен болза, ээзинге

улуг торгаалдан салыр херек. Кизи чедери берге черде өрттер дээрге самолеттуг, вертолеттуг улустуң ажылы эвес бе. Өрт өжүрүкчүлерин база хайгаарал-га алза деп бодап турар кижилер база бар. Өрт болурга ону өжүрүргө, хөй акша-хөреңги, аыш-чем келир.

Өрт — аң-меңге дыка берге болуп турар. 1990 чылдар эгезинде өрттер дыка болуп турган. Кожам өрт өжүрүкчүзү орус кизи турган. "Тайгада дыка изиг-дир бе?" — дээримге. "Изиг болбайн канчаар. Ында аң-мең өлүп турары хомуданчыг-дыр. Өрттенип турар арга хуюксуп, зытсип турар болдур ийин, кожа. Дириг амытаннар өрттенип турар черже чүткүүр, сывыртаарга-даа, улуг

өрттү долгандыр маңаып-ла турар, чүге дээрге ында оолдары, уязы бар. Ынчап оон ыравайн турда, өрттенген ыаш-даш, көс чаштааш, дүгү өрттенген соонда, ол-ла-дыр. Тайга зытсип, хуюксуп, аң-мең өрттенип турар ол кончуг-дур, изиг-даа канчаар" — дээр кизи кожам. Ынчап турар болза, тайга-сын-даа, аң-мең-даа, одар-белчиір-даа чок куу черлер артар деп барган эвес бе. Аңчылар, төтчеглекчилер бисте база хөй, ооң кадында соңгаартан улус кээп оорланыры база бар. Ооң кадында арга-арыг даамалдары дээр оолдар база боттары зыт садып чивес. Тайга-сында аңны камгалаар хамаанчок, 5-6 чедир кырып ап турары меге эвес. Боо-моңгулуг

кижилер көвүдээн. Мындыг төтчеглекчилер-биле демисел күштүг, шииткели аар, торгаалы хөй болза, ынчан чүгээртээр ирги

бе. Мээң бодалым бо, а силерниң кандыгыл?

Мария ТЮЛЮШ.

ҮСТҮҮ-ШЫНААНЫҢ ҮЖҮҮР ЭРЕСТЕРИ

Шынаа солун төөгүлүг, алдар-ажылгыр чоодуларның чурту. анныг-Хемден ыңай чурттап чоодуларны «Алды-Чооду-Хараалыг-Хемден өрү чурттап оларын «Үстүү-Чоодулар» деп чүве-ле болгай.

ынаа чоодуларының ат-сывы онзагай улус. Чижээ: Моңгалбий, жай, Моламдай, Мумбалдай, Ян-п, Яндай-оол, Яң-оол, Ямаранза баар. «Кезек тожулар» диртип улус база бар. Боттары аразында «Чоодулар» бис дижи.

сумудан сурагылы аңчылар, кызыл аннар, Ада-чурт болгаш Афган ының киржикчилери, баштайгы мчи, эртем доктору болгаш кара-тыва поляржы үнгени база он-

айда-чүде ырак, кым-даа билбес, а дыңнаваан Тыва деп азарганчыг үрүнден, оон-даа бичии, картада Хөл-Өөжү деп суурдан өөренип келген 21 харлыг уруг сургуул иле амы-тынын артынга каапкаш, ге чедир чөлсегленген гитлержи терден Москваны дүн-хүн чок кам-турган дээрге, кым бүзүрээр дээр

А херек кырында ол, шынап-ла, — Ү-Шынааның Начын ирейниң Шилимаа 1943 чылда Гитлерниң аны эжелеп алыр дээн калчаа болдурбайн барган кижилерниң — тыва кыс ол! Ол хире маа-г кижилерлиг, алдарлыг чер-дир ынаа!

ара Начыновна Шилимаа 1938 төрзэн сумузу Ү-Шынаага Аревз даргалааш, ол-ла чылын, 16 хар-да ТАР-ның херээженнериниң 2 съездинге делегат болган. 1940 Революсчу аныктар эвилелиниң алдайга кожуунуң школалар зиниң эргелекчизинге депшээш, га пионер ажылын харыылап. Тес биле Эрзин ынчан чаңгыс м кожуун турган. Иденкейжи аре-ТАР-ның Аревз Топ Комитетиниң үнүге соңгаан. 1938 чылдан 1944 чедир ол албан-хүлээлгени эрес-үседип келген. ТАРН кежигүнү Начыновна Тес-Хем кожкомунун кеннер килдизиниң эргелекчизинге апа тургаш, Биче Хурал кежигүнүге тургаш, 19 харлыында Тываның ың кежигүнү болган.

ыяк партийжи кадрын республи-удуртулгазы 1943 чылда Москва-өн чүк улустарының институтунче ил чоруткан. Аңаа бодунуң келир-өнүң ээзи Вячеслав Самбаа-биле

таныжып, удаваанда өг-бүле болганнар. Дайынның кадыг-берге чылдарында Ү-Шынаа чурттуг аныак кыс Москваның камгалалынга амы-тынын харамнанмайн, эң иденкейлиг киришкен. Ол бөлүктү (15 дыңнакчыны) боттары камгалап, Фер-ганаже чорудупкан. Аңаа аштап-түрөп, дайынның бүгү-ле аар-бергезин көргөн.

Ү-Шынаадан үнген ат-сурагылы ажыл-агый удуртукчуларының бирээзи — Мөңгө Сүндүвей. «Тес-Хем» совхоз тургусту-нарга, ону Ү-Шынааже салбыр эрге-лекчиледип чорудупкан. Бир чыл ажыг кончуг эки ажилдааш, Бурятияның көдээ ажыл-агый институтунче өөренип чоруп-кан. Өөрөдигезин дооскан соонда, каш чылдар эрткенде Сүндүвей Яндак-оол-ович маңаа катап ажилдап келгеш, өшкү ажилдыг «Таңды сыны» совхозту тургу-зуп, төрзөн суурун таныттынмас, амыды-ралга херек бүгү тудугларлыг, бо үениң сайзыраңгай сууру кылдыр туттуруп каан. Совхозту миллион ажыг орулгалыг ажил-агый кылдыр удуртуп, башкарып шыдаан. Бо дарганың үезинде «миллионер» совхоз бодунуң акшазы-биле контораны, са-дикти, эмнелге бажыңын, хөй чуртталга бажыңнарын, гараж, нефтебаза болгаш өске-даа тудугларны туттурган. Ханы үттээн ийи кудукту, чунар-бажыңны, суурнуң чонун хлеб-биле хандыар кон-дигер цегин, уругларга сүт кухнязын кыл-дырган. Спорт залдыг школага немей ин-тернатты, башкыларга ийи аал чурттаар бажыңны туттурган. О-Шынааже баткан улуг трассадаан суурже 9 км чалдаан орук-ту, Кызылдың орук чери-биле (даргазы Крапивин В.) керээ чаргаш, кылдырган.

Ү-Шынааның хамык малы Кара-Хөлге чайлаар, ынаар чүгле илчирбелиг трак-торлар ажар турган. Ол орукту Сүндүвей директор ол-ла Крапивинниң бригадасын-га чүкү машиналары алып турар кылдыр кылдырып алган. Ооң соонда орукту чылдың-на суг-чар үрөп кааптарга, сов-хоз боду кылып ап турду. Амгы үеде ол оруктап чүү-даа ажа бээр, амыр апарган чорбадые.

1992 чылда Россияга эрге-чагыр-ганы төлээлекчи болгаш күүседикчи органнар кылдыр ийи чарган. Сүндүвей Яндак-оолович чаа орган — Тес-Хем кожуунуң чагырга даргазы, а мен улус депутаттарының Тес-Хем район Советиниң даргазынга артып калдым.

Төлөптүг Ү-Шынаажыларга Тываның баштайгы эмчилеринге Карбий-оол Дөмүр-оолович Чооду, өөнүң ээзи Таисия Михайловна Кукарцева, оглу Владимир Карбий-оолович оларның өг-бүлөзи ха-мааржыр.

К.Д. Чооду аныяандан-на бурун-

гаар көрүштүг кизи болгаш, даштыкы күрүнениң (ТАР-ның) хамаатызы тургаш-ла, 1931 чылда Иркутскиниң эмчи тех-никумунга өөренип киргеш, 1934 чылда ону чедишкниг дооскаш, Тывазынга боду эмчи эртемниг чедип келиринден аңгыда, ССРЭ-ниң хамаатызы Таисия Михайловна Кукарцеваны кадай кылып алгаш, эдертип эккелген. Ол аныак херээжен кижиниң дидимин кизи кайгап ханмас. Көңүс билбези даштыкы чуртче өске кизи-биле канчап кортпайн чоруп орган ирги? Самагалдайның 2 каыт эм-нелгезинге эмчилеп ажилдай берген-нер. Үр болбаанда Карбий-оол Дөмүр-ооловичини эргелекчизинге томуйлаан. Аңаа 1940 чылга чедир ажилдаан. 1940 чылда ону Кызыл-Мажалыктың эмнелге эргелекчизинче шилчиткен. Аңаа 1942 чылдың июльга чедир ажилдап чорда, дедир Самагалдайже чорудупкан. Ол албан-дужаалга 1945 чылдың май 9-ка, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ажилдаан.

А Таисия Михайловна өөнүң ээзи «чок апарза-даа», Тес-Хемни, Самагалдайны кагбаан, келген черинге бүгү назынында эмчилеп, чонунга бараан болган. 1988 чылда Самагалдайга мөчээн.

Оларның оглу Владимир Карбий-оол-ович Чооду ада-иезинден артык солун төөгүлүг кизи болган. Самагалдай 7 чыл школазын, ооң соонда башкының түр курузун дооскаш, ол-ла школазынга тыва дыл башкылап, хелемчилеп турган. 1954 чылда комсомолдун Тес-Хем райкомунуң 2-ги, 1955 чылда 1-ги секретары апарган. Партияның дээди школазын дооскаш, ВЛКСМ Тыва обкомунуң 2-ги секретары-на ажилдаан. 1961 чылда өг-бүлөзиниң аайы-биле Ленинград хоорайже чоруп-тарын Тываның удуртулгазы арай боорда чөпшээрзэн.

Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскаш, Ленинград хоорайның «Свет-лана» бүдүрүлгө каттыжышкынының комсомол секретары, оон Смольныйга партияның Выборг райкомунуң инструктор болган. Маңаа чедир иденкейлиг совет аныак кизи бүрүзүнүң амыдыралында чайгаар-ла эртер оруу-ла-дыр. А моон ыңай элдептиг салым-чол ол кижини «тыртып алгаш» чоруп каан-биле дөмей болган! Тыва кижиниң эртип көрбээн оруу!

1967 чылдан 1975 чылга чедир ол «Профессор Зубов» поляр эртем-шин-чилел суднозунуң капитанының 1-ги оралакчызы, политкилдистин начальни-ги. 8 чыл дургузунда океанга эжиндирип, делегейниң 38 чурттарына чедип, каш-даа чурттуң президентилери, хаанна-ры-биле ужурашкан. Бирги космонавт

Ю.Гагарин-биле кады тырттырган чуруу-даа бар.

1975 чылдан бээр пенсиялап үнгүже чедир партияның Ленинград хооркомунуң сектор эргелекчизинге ажилдаан. «Смольныйда В.И. Ленинниң кабинетиниң чанында кабинетке ажилдап орган» — деп, Смольныйга барып, Владимир Карбий-ооловичке каш-даа ужуражып четкен. Самагалдай школазынга кады өөренип чораан чаңгысклассчы эжи, чогаалчы Чооду Кара-Күске Күнзекевич бодунуң номунда бижзэн болду.

Ү-Шынааның үлегерлиг кижилериниң бирээзи — Тываның бирги эртем доктору Александр Чайбарович Кунаа. Ол 1928 чылдың октябрь 10-да Ү-Шынааның Кош-Терекке төрүттүнгөн. 1945 чылда Сама-галдайның 7 чыл школазын, 1948 чылда Кызылдың №2 школазын дооскан. Алыс черле өөрениринге чүткүлдүг, кызымак кизи болгаш, Александр Чайбарович Ленинград университетиниң чөөн чүк факультетинге кирип алгаш, ону 1953 чылда чедишкниг дооскаш, улаштыр ол-ла университеттиң аспирантура-зынга 3 чыл өөрөнгөш, ону 1956 чылда дооскан.

Тывага чанып келгеш, Александр Чай-барович эртем болгаш башкы ажылынче шымнып кирипкен. Кызылдың башкы институтунга башкылап, деканнап, рек-торлап, облүүском кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты, Пре-зидиум кежигүнү хөй-ниити ажилдарын кылбышаан, филология эртемнериниң кандидады атты 1958 чылда, а доктор атты 1971 чылда чедишкниг камгалап алган. Александр Чайбарович Кызылдың башкы институтунга, Тываның дыл, лите-ратура болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга башкылаашкын болгаш эртем ажылын уламчылап, эртемге көскү үлүүн кириген. Эртемденниң адын Самагалдайның кол кудумчузу база ооң доосканы №1 школа эдилеп чоруур.

Бистен аныак улустуң, уруг-дарыы-выстың дугайында бөгүнгү аныктар боттары бижиір боор деп идегевиишаан, бо чүүлүмнү Ү-Шынааның шүлүкчүзү Анна Момбужаевнаның шүлүүндөн одуруглар-биле доозайн:

Човаваңар, Чоодулар.

Чонум адын камнап чор мен!

Чоодуларның салгал, төлү

Чоннуң оруун часпайн чорзун!

Арагачы, оор диртпейн,

Ада-өгбе изин истеп,

"Алдын" холдуг, ажил-ишчи

Адывысты утпайн, камнаал!

Кара-оол ЛАПЧАА,
күш-ажылдың хоочуну.

Чагаалар аразындан

ИЙИС ЭШТЕРИМ — ЧОРГААРАЛЫМ

Ийис болуп төрүттүнген кижилер — бойдустун тускай, онзагай, кайгамчык хуулгаазыны. Чоокта чаа муур харын демдеглээн Людмила болгаш Любовь угбашкыларның дугайында номчукчуга сонургадуйн.

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурга Калдар-оол Демдекович, Дыңзык Эртинева Хомушкыларның өг-бүлезинге ийис уруг төрүттүнген. Кыстар болган олчазына ада-иези өөрүп, окпан-чикпен уруглар болуп, доругуп өзүп оларын магадап чорааннар. Хомушкылар уругларын суурунун школазынга өөредип киригеш, удаваанда Тээлинин №1 ортумак школазынче шилчидип алганнар. Ынчалдыр бистиң 6 «а» класска ийис угбашкылар өөрени бергеннер.

Бирээзи шилгедек кысты Люда дээр болду, а өскезин, шала чолдаксымаар тырың уругнун ады Люба. Чаңгыс-классчывыс Люданы хөй ажит-төлдүг Ачиймаа Салчаковна бажыңына тургузуп алгаш, бодунун уруу ышкыш өстүрүп, улаштыр ажилче-даа тургузуп, амыдыралдың оруунче үдээн. А Люба эживисти эге класска Роза Онгай-оол башкывыс өстүрүп, кижизидип каан. Шоланы доозуп турувуста башкывыс Любага эмчи училищезинге өөренирин сүмөлээн. Ынчалдыр эживис 1976 чылда Кызылдың эмчи училищезинин сургуулу болуп оң эжиктерин аядып, үш чыл болгаш ону доозуп, төрөөн Бай-

Тал суурунга келгеш, фельдшерлеп ажилдай берген.

Аныяк кыстың ажилына кызымаан, эрес-кежээзин эскерген удуртукчулар ону Тээли суурунун «Найрал» салбырының участок фельдшеринче шилчиткен. Ажилын эки билер, аңаа бердинген борма, Тээлинин бичии уруглар эмнелгезинге эмчи сестразына ажилдаарынче чалаан. Аңаа Люба хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир ажилдап келген. Бичии уругларны эмнээринге улуг дузаны чедирип, мырыңай бичии чаштарның хан-дамыры тывылбас тава-рылгада, оларның бажының дамырынче эм салып, сүрээдеп турганын эжим сактып чугаалап олурар киж. Кончуг дүшкүрлүг аарыг грипп үезинде бичии чаштар көвүдөй бээрге, ийи аңгы постуга чыттырып эмнел турган. Ам бо хүнде ол салбыр дүшкөн, палаталар ээнзирээн,

салбырның бир талазында хөй-ле кабинеттер ажиттыган, өске чартында — неврологтун өрээли ажилдап турар. Бичии чаштар чыдар салбырны божуур бажың-биле бо хүнде кадыканынга чон таарзынмайн турары билдингир.

Любовь Калдар-ооловна кады чурттаан эжи Николай Каткак-оолович Хомушкы-биле 1980 чылда өг-бүлө түдүп, кады чурттааш, ийи кысты, беш оолду өстүрүп кижизиткен. Уругларының улуу Мира авазын дөзеп, эмчи училищезин дооскан. Эмчиге үр эвес үеде ажилдааш, Тываның күрүне университетинин төөгү факультетин доозуп, бо хүнде Ээр-Хавак сумузунда социал адырда ажилдап чоруур. Людмиланың оон бичии хар-назылыг ажит-төлү өөреникчилер, уран чүүл школазының сургуулдары. Любовь Калдар-ооловнаның эки ажилын хөй-хөй шаңнал-

макталдар бадаткап турар. Эживис Любовь Калдар-ооловна амгы үеде хууда мал-маганын азырап чоруур, чонунга кызымак, үлегерлиг ава деп алдар-аттыг чурттап орар. Бажың-балгадының-даа, хериминиң ишти-даа арыг-силиг, азырап-өстүрүп чоруур мал-маганының кажаа-хораазы база шевергин.

А оң ийис эжи Людмила Калдар-ооловна «Чаптан-чыгбай» уруглар садында 43 чыл ажилдап чоруур. Өг-бүлө туткан эжи Олег Евгеньевич Дандар-оол-биле оолду, кысты кижизиткеннер, бо хүнде 6 уйнуктарын азырап, карактажып чоруур. Уруу Алена Кызылдың эмчи колледжизин дооскаш, бо хүннерде Красноярск крайда фельдшер болуп ажилдап чоруур. Оглу Херел Кызылда хууда орук-транспорт аргыжылгазының талазы-биле ажил-агылыг. Людмила Калдар-ооловна бо хүнде 40 ажыг хүндүлел бижиктерни эдилеп чоруур. Оларның иштинде Өөредилге яамызындан ийи удаа шаңнаткан, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижин ийи катап алган, Бай-Тайга кожуунун 65,70 чылдаан байырлалдарында медальдар-биле демдеглеткен база эмнелгениң 70 чыл оюн тава-рыштыр хөрек демдээн алган.

Ийис эштеримге бүгү-ле чүүлдерге экини, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзедим. Люба, Люда, оруунар кезээде ак болзун, эштерим!

Катерина ХОМУШКУ,
Тээли сууру

ИХЯ-НЫҢ МЕ

АЛДЫ
ЭДИЛЕЛ
БЫЛААДЫ

Май 29-та 23 ша Кызыл хоорайда эргелелинге тус харлыг херээжен чындан билдириниш Ооң чугаазы-биле каш-ла минута бур четов кудумчузун чанынга танывазы астып алгаш чораа илчирбезин үзетир дезипкен.

Ук херекке хам РФ-тин Кеземче хоой чүүлүнүн 1 кезээ элаашкын дээш херек Шагдаа ажилдак дарый чорутканы хемчеглеринин түңне ка үениң дургузунда, каразыттырып турар Сукпак суурун чур туткан.

Байысаалга үезин ган киж херекти кы дугайында өчүүн бер Амгы үеде кем-хетелгеи уламчылап

Кем-херек үүлгедикчилер кичээнгеийи албазы-биле, бамы-хууда айы чоруун камгалаар сагыыр кол дүр

Орайтай берген үдүне) кижилер чок куду ээн бажыңнар чанын тавас;

ювелирлиг кааста соталыг телефонун, ак көзүлдүр тутпас, ак мурнунга санавас;

акшаны болгаш үлелдерни сумкага шы иштики карманнарже

сумканы оруктун лазынга тутпас, аргал эгин ажыр астып алыр

банк агар-санын банкоматтан акша ушт танывазы киж эдер чоруур кичээнгеийе рымчалыг болур;

кежээки үеде чоорин, ылаңгыя херээже элээди ажи-төлдү б назылыг кижилерни, доктаамындан, хөй-ни портундан албан утку үдээр.

оруун кызырып, доора кудумчулап чанм ле хөй кижилер кылаштырык кудумчулар тавары Оваарымчалыг болу

Тыва Республик ИХЯ-НЫҢ

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

Хүндүлүг, номчукчу!

«Шын» солунун редакциязындан Тыва Республиканың Үндезин хоойлузунун (Конституция Республики Тыва) номун садып ап болур. Өрттөз 100 руб. Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100 (Парлалга бажыңы), каб. 309а. Тел. 2-18-10.

Утерянный аттестат № 350436, выданный средней школой с. Кара-Хаак Кызылского района на имя Базыр Зои Мааровны, считать НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ.

Пиломатериал, брус, капиталка, доска, заборная, прожилины.

Доставка.

Тел. 8-923-383-1575, 8-923-383-4244

Кады ажилдажылгаже чалалга

Республиканың кожууннарында муниципалдыг тургузугларның база Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның удуртукчуларының кичээнгеийинге: «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» солуннары тарадыр күзелдиг кижилерни кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Тыва Республикада күрүнениң автономнуг албан чери «Тыва медиатрупп» — маркетинг, реклама килдизи, харылзажыр телефону: 2-18-10, 8-906-997-80-11.

ХОЙ ДҮГҮН

сорттарга ылгавайн, дугуржулга ёзугаар эки өртекке хүлээп турар, өг шывар болгаш чонак, ширтек кылыр кидиске орнап ап болур. Хүлээп турар чери: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25, склад № 1, тел. 8-929-314-6432.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.
Редакторнун оралакчызы М.О. Ондар — 2-17-91.
Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтирил-политиктиг болгаш социал айтырыглар (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ч. Чамзырын, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш кедээ ажил-агы (редактору А.Д.Б. Түлүш, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян, корр. В.А. Аймаа).
Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94.
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык — 2-17-94

Государственное автономное учреждение
Республики Тыва "Издательский дом
"Тыва медиатрупп"

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанын Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның автор
бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлү-
болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фак-
тыңадылары дээш авторлар боттары харылза-
Чалдылга индекс: хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужааганы: график ёзугаар
херек кырында — 19.30. Солун келбейн баргаш,
2-18-10 телефонго долгаар.

Неделяның тиражы: 11750
Үндүрүлгениң тиражы: 390